

■ NYE TIDER – NYE KLASSESKEL?

Stine Thidemann Faber, Annick Prieur,
Lennart Rosenlund og Jakob Skjøtt-Larsen

I dette kapitel vil vi diskutere betydningen af klasse i nutidens Danmark⁴³. Dette vil vi primært gøre med udgangspunkt i Pierre Bourdieus klassemodel, således som den blev udviklet i værket *La Distinction* fra 1979.

Et hovedprincip i Bourdieus klassemodel er at se klassestrukturen som flerdimensional og knyttet til besiddelse af forskellige kapitalformer. Det vigtigste fordelingsprincip er den totale volumen af kapital, mens det næst vigtigste er sammensætningen af kapital (fordeling mellem økonomisk og kulturel kapital). Det empiriske grundlag for denne model er det franske samfund i 60'erne og 70'erne, og man kan således godt tvivle på, om modellen overhovedet vil have relevans for et andet samfund end det franske, ligesom det er nærliggende at anfægte om værket, med den udvikling der er sket, fortsat er relevant for nutidige postindustrielle samfund. Det er jo ikke givet, at det overhovedet giver mening at tale om klasser længere. Spørgsmålet er særligt relevant i et samfund som det danske, hvor velfærdsstaten udligner de største økonomiske forskelle, hvor uddannelse er gratis, og hvor antallet af klassiske industriarbejdere i årevis har været svindende som følge af strukturelle forandringer på arbejdsmarkedet.

Selvom *La Distinction* er blevet en klassiker på området, er det begrænset, hvor mange, der har forsøgt at efterprøve Bourdieus klassemodel empirisk. Den empirisk baserede analyse, som vi her vil præsentere, er således et forsøg på at undersøge relevansen af Bourdieus model for social differentiering i et andet samfund og til en anden tid, end der hvor modellen blev udformet. Vi er ikke de eneste, der har forsøgt dette, og interesserede læsere henvises

⁴³ Kapitlet her præsenterer hovedresultaterne fra et større forskningsprojekt *Social differentiering i nutidige samfund: Et studie af Aalborg* (også kaldet COMPAS efter projektets engelske titel: *Contemporary Patterns of Social Differentiation: The Case of Aalborg*). COMPAS-projektet baserer sig på et studie af Aalborg. Aalborg er en by, der tidligere var regnet som en industriby, mens den i dag er en meget sammensat by, med både industriarbejdspladser, handelsvirksomhed, offentlig administration, universitet og kulturinstitutioner samt landsbyer og landområder inden for sine grænser. For en mere udførlig præsentation; se Faber et al. 2012 samt www.soc.aau.dk/forskning/compas.

særligt til Rosenlunds (2000) survey- og registerbaserede studie fra Stavanger og Bennett et al. (2009), der med udgangspunkt i en omfattende survey-undersøgelse og en række interviews har gennemført et lignende studie af det britiske samfund. Mens Rosenlund i stor grad genfinder hovedstrukturen fra *La Distinction*, afviser forfatterne bag den britiske studie, at kapitalsammensætning har en væsentlig betydning. Denne forskel kan imidlertid skyldes forskel i design (jf. Prieur & Savage 2011).

I kapitlet trækker vi desuden på en efterhånden blomstrende Bourdieu-inspireret tradition (særligt briterne Bennett et al. 2009, Devine, Savage, Scott & Crompton 2005, Skeggs 1997 og canadieren Lamont 1992), der analyserer effekterne af kassetilhørighed på forskellige aspekter af hverdagslivet. Således understreges en anden af Bourdieus centrale pointer; nemlig at klasse ikke kun omhandler økonomiske relationer, men i lige så stor grad involverer kulturelle samt symbolske repræsentationer.

DE SOCIOLOGISKE DEBATTER:

ØGET INDIVIDUALISERING VS. STABIL STRUKTUREL ULIGHED

Siden Robert Nisbet i 1959 skrev sin nekrolog over klasserne i artiklen 'The Decline and Fall of Social Class', har en række fremtrædende sociologer givet deres besyv med. Det gælder eksempelvis Daniel Bell, hvis centrale værk *The Coming of Post-Industrial Society* (1973) har været inspirationskilde for en række senere bidragydere til debatten om de nye informations-, kommunikations- og mobilitetsteknologiers betydning for social forandring. Ifølge Bell er det postindustrielle samfund karakteriseret ved en kraftig vækst i de videns- og serviceintensive (tertiære) erhverv på bekostning af både landbruget og den industrielle produktion, og ved en tilsvarende hurtigt voksende gruppe af højtuddannede professionelle.

Der hersker da heller ikke tvivl om, at også det danske arbejdsmarked har været og fortsat er under kraftig forandring. I dag er mindre end 1/5 af den danske befolkning beskæftiget i fremstillingsindustrien og langt hovedparten er beskæftiget inden for service- og vidensintensive erhverv. I modsætning til Bell mener vi imidlertid ikke, der er belæg for at hævde, at det postindustrielle samfund ikke også er præget af nedarvet social ulighed. Faktisk er der meget, der tyder på, at viden og uddannelse kan anses som en kapitalform, der på linje med økonomisk kapital, kan gå i arv fra generation til generation (Han-

sen 1995; McIntosh & Munk 2007; Holm & Jæger 2007; Karlson & Jæger 2011). Dette fremgår da også ganske tydeligt af uddannelsesstatistikken. Eksempelvis fastslår en nylig undersøgelse fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd (Juul 2012), at næsten 35 pct. af de unge fra hjem, hvor forældrene havde en lang videregående uddannelse, i 2010 var i gang med eller allerede havde gennemført en lang videregående uddannelse som 25-årige. Det samme gjorde sig kun gældende for 3 pct. af de unge fra hjem med ufaglærte forældre.

På trods begrænsninger i uddannelsesmobilitet, kan forandringerne i orienteringsmåder være betydelige. Anthony Giddens og Ulrich Beck peger således på tiltagende refleksivitet som et særligt kendetegn ved den nuværende senmodernitet. Beck (1997) beskriver en tilstand hvor stigende velstand, kvindernes indtræden på arbejdsmarkedet, individualisering af arbejdskontrakten, differentiering af arbejdsforhold mv. indebærer, at de sociale betingelser, mennesker lever under, individualiseres, og derved også at industrisamfundets kollektivismen undermineres. Det refleksive element handler blandt andet om, at der sættes spørgsmålstejn ved legitimiteten af både traditionelle institutioner (fx patriarkalske familieformer) og mere moderne institutioner (fx nationalstaterne). Hos Giddens (1994) knyttes den senmoderne refleksivitet blandt andet til at individets livsbane underlægges livsplanlægning. Snarere end passivt at overtage prædefinerede identiteter – eksempelvis en klasses tilhørighed – skal den enkelte løbende konstruere og revidere en sammenhængende identitet og biografi.

På det forskningsmæssige område er der efterhånden bred enighed om, at store sociale forandringer har fundet/finder sted, men hvordan disse forandringer skal fortolkes, er mere usikkert og omstridt. Vi kan godt følge Beck i, at socialiseringsvilkårene for det enkelte individ er grundlæggende forandret, hvorfor livet i højere grad erfares som bestemt af individuelle og ikke kollektive forhold. Og når Giddens taler om det nuværende samfund som et posttraditionelt samfund, hvor den enkeltes identitetsprojekt ikke er givet på forhånd, er vi for så vidt også enige. Spørgsmålet er dog, om det enkelte individ nu også er blevet så 'fritstillet', som der lægges op til, ligesom det er et væsentligt spørgsmål, om de muligheder, vi som individer hver især har, er ligeligt fordelt. Hvis der reelt er tale om en frisættelse fra klassesamfundets snærende bånd, må man forestille sig at konkrete livsstils- og identitetsformer faktisk finder sted relativt uafhængigt af folks sociale position og opvækstbe-

tingelser. Samtidig er det væsentligt for en diskussion af klasseulighed og dominans, om forskellige livsstils- og identitetsformer opleves som ligeværdige, eller om der er tale om et dominansforhold, hvor nogle livsformer, jobtyper og holdninger opfattes som mere legitime eller værdige end andre.

Måske afspejler den påståede individualisering, når alt kommer til alt, ikke, at klasserelateret ulighed og dominans har mistet sin betydning. Måske den snarere repræsenterer et skifte i, hvordan klasse opererer, som den britiske sociolog Mike Savage (2000) foreslår. I så fald kan selve *forestillingen* om individets frisættelse være problematisk, fordi den leder opmærksomheden væk fra de reelle barrierer og dominansforhold, der eksisterer, samtidigt med at individer i mindre privilegerede positioner kommer til at opfatte deres situation som personlige nederlag, snarere end som udtryk for social uretfærdighed.

Når sociologer som Beck og Giddens benyttes som 'sandhedsvidner' for tesen om klassernes forsvinden, er den empiriske underbygning relativt svag. Og det er sandsynligvis en væsentlig del af forklaringen på det paradoks, som Westergaard (1996) her sætter på spidsen: "På den ene side viser fakta (...) at den sociale ulighed er steget ret dramatisk siden 1980'erne. Alligevel har fashionable teorier og indflydelsesrige ideologier i samme periode vundet indpas med budskabet om nærmest det modsatte" (Westergaard 1996: 141).

Spørgsmålet om klassernes eksistens i det nutidige samfund må testes empirisk. Men spørgsmålet kan ikke besvares uden en forudgående, teoretisk refleksion over, hvad klasser nu egentlig er. For hvad skal man se efter? Hvad man kommer til at se, afhænger både af hvad man tror, man kan se, og af hvorledes man fortolker det, man nu engang ser. Allerede i denne tekst er klasser indtil videre blevet diskuteret med reference til uddannelse, mobilitet, arbejdsmarkedstilknytning, type af beskæftigelse, økonomi, livsstil, smag, identitet samt handle- og orienteringsmåder. Og således er det ofte: I den sociologiske litteratur diskuteres klasser netop som alt fra fordelingsstrukturer til kropslige fornemmelser. Det kan umiddelbart virke rodet og usammenhængende, og i den sociologiske debat kan man hurtigt få indtryk af, at debattørerne taler forbi hinanden, når de tager udgangspunkt i helt forskellige forståelser af, hvad klasser er, og den ene eksempelvis argumenterer ud fra mobilitetsstatistikker og den anden ud fra biografiske beretninger. Det kan af samme grund være svært at benytte denne mangfoldighed af betydninger, som klasser har, som retningsanvisende for empirisk forskning.

Vi vil i denne artikel vise, hvorledes en tiltagende oplevelse af individualisering og manglende identifikation med de traditionelle klassekategorier faktisk godt kan gå i hånd med uligheds-, identitets- og dominansformer, der bedst kan betegnes som klasseskel. Vi har arbejdet med at undersøge klassesamfundet netop ud fra en forståelse af, at klasser er komplekse størrelser. Vi vil forsøge at sammenfatte denne kompleksitet som en serie forskellige fremtrædelsesformer klasseskellene antager, og dernæst trække nogle forbindelseslinjer mellem disse.

DANSKE DISTINKTIONER: DATAGRUNDLAG OG TILGANG

Den diskussion af klassernes betydning i nutidige samfund, som vi præsenterer i dette kapitel, baserer sig på en række empiriske fund. Vi har tidligere afleveret disse fund i en række artikler som er publiceret i forskellige europæiske tidsskrifter⁴⁴ Endvidere har vi lavet en samlet aflevering af vores fund i bogen *Det Skjulte Klassesamfund*. Formålet med dette kapitel er først og fremmest at præsentere vores fund i en mere overskuelig form. Det sociale rum som præsenteres i dette kapitel er det samme som vi præsenterede i vores bog (for en uddybende diskussion af rumkonstruktionen se Prieur og Rosenlund 2009). Det samme gælder de uddrag fra de kvalitative interviews som præsenteres. Konstruktionen af livsstilrummet er imidlertid ny, og er et forsøg på at sammenfatte en række forskellige korrespondanceanalyser i en mere overskuelig form.

Vores empiriske materiale bygger på to hovedkilder: Dels en surveyundersøgelse⁴⁵ gennemført i efteråret 2004, dels en række interviews gennemført i 2005–2007, begge dele i Aalborg.

Formålet med surveyundersøgelsen var at indhente viden om holdninger til politiske og moralske spørgsmål og ikke mindst at spørge ind til kulturelt forbrug, smagspræferencer og livsstile – helt i tråd med det empiriske arbejde,

⁴⁴ Faber 2006; 2009-10; 2012; Faber & Prieur 2012; Harrits, Prieur, Rosenlund & Skjøtt-Larsen 2010; Prieur 2009; Prieur & Rosenlund 2010; Prieur, Rosenlund & Skjøtt-Larsen 2008; Prieur & Savage 2011; 2013; Skjøtt-Larsen 2011; 2012.

⁴⁵ Surveyundersøgelsen blev gennemført som telefoninterviews i efteråret 2004. Forud for dette var et udvalg på 1.600 personer mellem 18 og 75 år fra Aalborg Kommune blevet udtrukket fra Danmarks Statistiks database. Alle fik tilsendt et orienterende brev, der beskrev undersøgelsen og informerede om, at de i den nærmeste fremtid ville blive ringet op. Blandt de 1.600 udvalgte respondenter endte i alt 1.174 med at besvare spørgeskemaet over telefonen, hvilket svarer til 73,4 % af de personer, som blev kontaktet.

som lå til grund for Bourdieus klassemodel i *La Distinction*. Spørgsmålene i surveyen omhandlede primært 'brug af byen' (fx teaterture inden for det sidste år), fjernsynspræferencer, musiksmag, holdninger til kunst (fx om kunst helst skal være figurativ), boligindretning (overvejende designermøbler, genbrug el.lign.), mad- og indkøbsvaner (fx hvad der lægges vægt på ved indkøb og servering for gæster), politiske holdninger og adfærd ved valg og folkeafstemninger, læsning af aviser og tidsskrifter (hvilke, hvor ofte, genre, osv.), hvilke forfattere man kan lide, samt andre lignende livsstilsspørgsmål (fx spørgsmål til idrætsudøvelse). I tillæg havde vi nogle enkeltspørgsmål om kæledyr, højt-læsning og lektiehjælp til børn samt syn på svært forklarlige eller overnaturlige fænomener (fra akupunktur til UFO'er). Derudover var der en række spørgsmål, der omhandlede baggrundsforhold: køn, alder, civilstatus, egen uddannelse, forældres uddannelse, partners uddannelse, husstandsindkomst, egen beskæftigelse, partners beskæftigelse og faders beskæftigelse, o. lign. (for en mere indgående metodepræsentation henviser vi til Faber et al. 2012).

På baggrund af surveyen blev i alt 36 informanter udvalgt strategisk⁴⁶ dels ud fra forskellige baggrundsinformationer (alder, ægteskabelig status, økonomisk situation, uddannelsesbaggrund, nuværende beskæftigelse, bopæl, etc.), dels efter hvad de havde svaret på rækken af spørgsmål om fx politiske holdninger, kulturelle præferencer, etc. Vi vidste med andre ord ganske meget om informanterne forud for interviewene, og vi havde bevidst tilstræbt at sammensætte et udvalg, hvor forskellige positioner i det sociale rum blev repræsenteret. Formålet med at gennemføre interviewene var at supplere den kvantitative tilgang til studiet af klasse med en kvalitativ tilgang. Interviewene muliggjorde således, at vi også kunne undersøge klassernes subjektive dimension, eller hvad man også kunne kalde den emotionelle oplevelse af klasse, dvs. hvordan forståelse og håndtering af egen position skabes (se også henholdsvis Faber 2008 og Skjøtt-Larsen 2008).

Vi er således også selv gået til vort forskningsarbejde med en række forskellige ideer om hvad vi nu skulle se efter. Inspireret af Bourdieus værk *La Distinction* har vi haft en meget bred forståelse af hvad, klasser kunne handle om. Denne bredde er for så vidt godt begrundet rent teoretisk, da man godt

⁴⁶ Dette var muligt i og med at det sidste spørgsmål i surveyen var, hvorvidt respondenterne var villige til også at medvirke i et personligt interview, hvilket langt de fleste (hele 78,4 pct. af de adspurgte) sagde ja til.

kan begrunde, at de forskellige aspekter ved klasse hænger sammen. Men den brede klasseforståelse er svær at håndtere rent empirisk, og den er, som det fremgår af det foregående, også svær at håndtere i den sociologiske diskussion, som til en vis grad har karakter af, at man taler forbi hinanden ("klasser findes ikke længere, for folk identificerer sig ikke med klassekategorier", "jo klasser findes, fordi den økonomiske ulighed består"). Nu, hvor vort arbejde er afsluttet, står det klarere for os, hvorledes vi egentlig har arbejdet med den brede klasseforståelse og forsøgt at få det til at hænge sammen. Nu kan vi samle de forskellige "operationaliseringer af klasse", som vi har arbejdet med, under fem områder. Vi vil betegne disse fem områder som fem forskellige fremtrædelsesformer for klasse. Disse fem fremtrædelsesformer er således fremkommet gennem en samtidigt teoretisk og empirisk manøvre, og henviser til nogle forskellige, analytiske greb vi har foretaget, hvilket kan sammenlignes med at skifte mellem, hvad vi zoomer ind på. Områderne lapper ind over hinanden, og lader sig sådan set ikke skarpt afgrænse fra hinanden. De hænger sammen, således at man nok svært kan forestille sig, at den ene fremtrædelsesform vil kunne eksistere uden de andre. Men vi tror, at det kan give en større klarhed når de formuleres på denne måde, hvilket vi vil søge at vise på de følgende sider. Hvis klasser findes i dag, vil vi således hævde, at det kan være i en eller flere af de følgende fremtrædelsesformer:

- klasser som fordelingsforskelle;
- klasser som habitus (erfaringer, erindringer, kropslige fornemmelser m.v.);
- klasser som symbolske grænsemærker;
- klasser som bevidsthed og identifikationer;
- klasser som symbolske dominansstrukturer.

FORDELINGSFORSKELLE

Det første blik på klasser har for os været at se efter klasser som fordelingsforskelle. Hvad det angår, så betyder inspirationen fra Bourdieu først og fremmest, at vi ikke kun har set på fordelingen af økonomisk kapital, men at vi også har betragtet kulturel kapital (i form af viden, der på et givent tidspunkt og sted er relevant og værdifuld) som medvirkende til at skabe dybe skel mellem grupper af mennesker. Med inspirationen fra Bourdieu opnår vi således en model over sociale positioner, der formår at inddrage ikke bare de økonomiske uligheder, men også de væsentlige uligheder, der findes i adgangen til

relevant viden og uddannelse. De kulturelle ressourcer er noget man i vid udstrækning arver gennem sin opvækst i mere eller mindre privilegerede hjem, og som giver adgang til og udbygges yderligere gennem individers ulige vej gennem uddannelsessystemet.

En anden central pointe i relation til fordelingsforskellene er, at vi ikke afgrænser klasserne på forhånd. Her skiller vi os fra Olsen et al. (2012), som i deres bog *Det danske klassesamfund* forhåndsdefinerer fem klasser ud fra beskæftigelses kategorier og derefter ser på hvilke fordelingsforskelle, der så er mellem disse klasser. Vi gør i stedet det modsatte: undersøger forskellene, for derefter at undersøge hvilke grupper, der kan knyttes til forskellene, for til slut at spørge, hvorvidt det giver mening at omtale disse grupper som klasser.

Vi gør heller ikke brug af den almindelige metafor for sociale forskelle - fx en stige eller en pyramide - altså et endimensionalt, hierarkisk billede af samfundet. Denne pointe er også central for Bourdieu, der argumenterer for, at samfundets struktur og opbygning er som et flerdimensionalt objekt i konstant bevægelse, og altså kan sammenlignes med en uro. Vi har i bearbejdningen af vores empiriske materiale, i lighed med Bourdieu, valgt at gøre brug af korrespondanceanalyse, og har på denne baggrund konstrueret en model over fordelingen af kulturel og økonomisk kapital, der har to væsentlige dimensioner (se figur 1).⁴⁷ Til grund for figuren ligger 10 forskellige variable, der handler om kulturel og økonomisk kapital samt om beskæftigelse, med til sammen

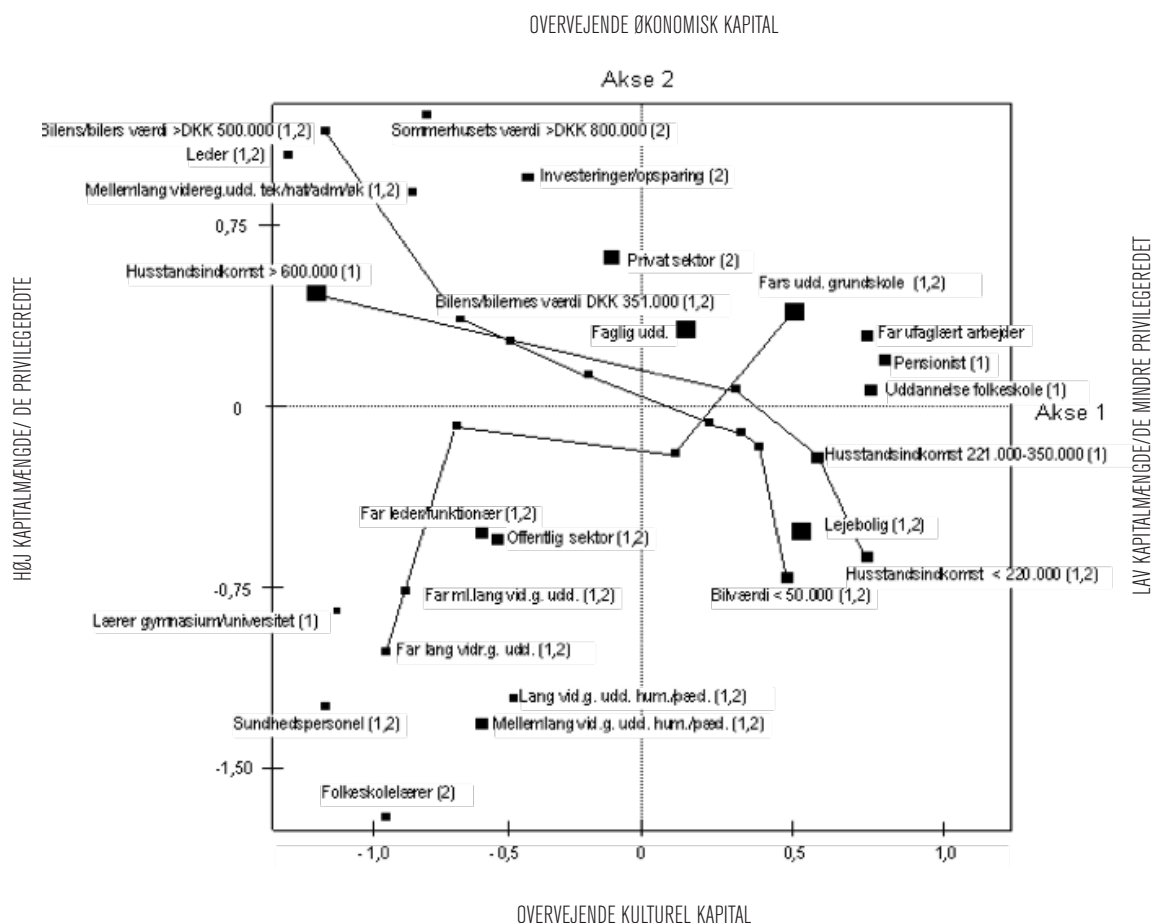
.....

⁴⁷ Korrespondanceanalyse er en veletableret teknik i Frankrig, med oprindelse i den franske statistiker Jean-Paul Benzécri's arbejde i 1960'erne (Rosenlund 2000; Le Roux & Rouanet 2004). Korrespondanceanalysen er særligt anvendelig, når der er tale om kategoriserede data med eksempelvis de svarkategorier som er almindelige i spørgeskemaundersøgelser, når der er tale om eksplorativ analyse, eller når der er tale om analyser af store datamatricer. Samtidig er det grafiske output fra korrespondanceanalysen mere tilgængeligt for en intuitiv fortolkning af data end traditionelle statistiske fremstillinger er. Kort fortalt sker der følgende ved en (multipel) korrespondanceanalyse: Der laves en datamatrice med lige så mange linjer, som der er individer, og lige så mange kolonner, som der er kategorier. Matricen fyldes med ettal, hvor individet har den pågældende egenskab, og nuller, hvor det ikke har denne egenskab. Disse informationer transformeres til vektorer, eller til punkter i et imaginært flerdimensionalt rum. Informationerne danner derved en sky af punkter i dette imaginære rum. Gennem en serie beregninger konstruerer korrespondanceanalysen efterfølgende et mere forenklet rum, i færre dimensioner, men således at punktskyen indfanges bedst muligt, hvor "bedst muligt" betyder, at dette lavdimensionale rum i statistisk forstand forklarer mest muligt af variationen inden for punktskyen. Den første dimension forklarer mest, den anden næstmest, osv. Det er dimensionerne fra det lavdimensionale rum som præsenteres af grafiske fremstillinger. Her fremtræder statistiske sammenhænge mellem forskellige karakteristika umiddelbart, ved at bestemte egenskaber kommer til at ligge tæt på eller langt fra hinanden i de resulterende kort (analysen kan dog ikke baseres på den grafiske fremstilling alene).

21 kategorier (se Faber et al. 2012 for en uddybende beskrivelse af modellen). Korrespondanceanalysen spreder disse ud i et kort, hvor kategorier, der tit forekommer samtidigt (altså hos de samme individer), vil komme til at ligge tæt på hinanden (eksempelvis når punktet for dyre bile ligger tæt ved punktet for at arbejde som leder), mens kategorier, der sjældn forekommer samtidig (eksempelvis høj husstandsindkomst og det at bo i lejebolig), vil ligge langt fra hinanden. Derved gives en visuel fremstilling af de forskelle, der forekommer i datamaterialet, og den næste opgave for sociologen er at give en forståelse af, hvilke forskellsskabende dimensioner, der kan ligge til grund for disse forskelle. Det handler mere konkret om, at fortolke hvad figurens akser er udtryk for.

FIGUR 1:

Det sociale rum i Aalborg, plan over 1. og 2. akse. Kun kategorier med bidragsværdier over 2 % er medtaget. Tallene i parentes angiver, hvilken akse de enkelte kategorier bidrager til. Markørernes størrelse er proportional med antallet der har valgt den pågældende kategori.



Den første og vigtigste fordelingsdimension fremtræder som den horisontale akse i figur 1. Den har en hierarkisk struktur, forstået på den måde at alle indikatorer på både kulturel og økonomisk kapital har deres højeste værdier i venstre side og deres laveste værdier i højre side. Forestiller man sig, at de 1.174 respondenter, der indgår i vores analyse, spredes ud langs denne dimension, vil man altså finde de mindst privilegerede (med hensyn til økonomisk og kulturel kapital) til højre i figuren og de mest privilegerede mod venstre i figuren. Vi ser også, at indikatorer for tidligere eller nuværende sociale positioner følger det samme mønster, og er tæt knyttet til den fædre arv (med kategorierne far: ufaglært, far: pensionist, samt far: grundskole til højre i figuren, og far funktionær, og far: lærer på gymnasium/videregående uddannelse til venstre). Denne akse svarer altså ganske godt til den traditionelle endimensionelle fremstilling af det sociale hierarki, der fortæller os noget om mængden af de økonomiske og kulturelle ressourcer, grupper og individer har adgang til, eller *kapitalvolumen*, som Bourdieu betegner den.

Den anden dimension i modellen er afbilledet vertikalt i figur 1. Her tegner sig en modsætning mellem en *kapitalsammensætning* med overvægt af kulturel kapital (nederst) og med overvægt af økonomisk kapital (øverst). Hvis man bevæger sig fra diagrammets top (høj økonomisk kapital/lav kulturel kapital) og nedover, kan man se, at indikatorerne for økonomisk kapital falder, mens indikatorerne for kulturel kapital stiger. Dette mønster kommer også tydeligt til udtryk i fordelingen af beskæftigelsesgrupper: Lederne (der typisk har høje indkomster, men ikke nødvendigvis et tilsvarende højt uddannelsesniveau) er placeret i figurens øverste venstre hjørne, og disse modstilles med folkeskolelærere og sundhedspersonale i nederste venstre hjørne (der begge er karakteriseret ved relativt lange uddannelser, men ikke tilsvarende høje indkomster).

Samlet set fremstår således et todimensionelt rum, hvor den horisontale akse afspejler forskelle mellem individer og grupper med hensyn til den samlede mængde af kapital (kapitalvolumen) og den vertikale akse afspejler forskelle med hensyn til, hvilken af de to kapitalformer, man overvejende har adgang til (kapitalsammensætning). I denne rumkonstruktion kan vi identificere tre poler:

- en pol, hvor man overvejende er privilegeret via sin adgang til kulturelle ressourcer (fx universitetsprofessoren),
- en pol, hvor man overvejende er privilegeret via sin adgang til økonomiske ressourcer (fx koncerndirektøren),
- og endelig en pol, hvor man er karakteriseret ved ikke at være særligt privilegeret ved adgang til nogen af disse ressourcer (fx den ufaglærte).

Når det er sagt, er der tre væsentlige forbehold, der skal tages. For det første skal man huske, at der er tale om glidende overgange. Når vores respondenter inddeles i grupper efter de her beskrevne principper, kan det til tider være tilfældigt, om de befinder sig på den ene eller den anden side af den linje, vi tegner på papiret. For det andet skal man holde sig for øje, at selvom respondenterne i modellen er placeret i samme del af det sociale rum, betyder dette ikke, at de nødvendigvis selv opfatter sig som tilhørende samme gruppe og/eller som havende fælles interesser. Det sidste forbehold knytter sig til, at vi her skitserer en model, hvor det er mængden og sammensætningen af henholdsvis økonomisk og kulturel kapital, der udgør de væsentligste differentieringsprincipper, og det er også disse, vi benytter i den efterfølgende analyse af strukturering af livsstilsforskelle. Men at vi kan se en statistisk sammenhæng, er jo ikke de facto ensbetydende med, at de enkelte individer følger disse mønstre, og har de præferencer, som deres placering i modellen over det sociale rum tilsiger, at de vil have (der er blot en tendens til, at de har det). Det betyder heller ikke, at det i alle tilfælde netop er disse differentieringsmekanismer, der er de væsentligste (eksempelvis vil køn og alder typisk have en større betydning for individers musikpræferencer, end kapitalbeholdning har).

At se klasser som fordelingsforskelle, kan også gøres på en række andre måder. Det vil være mindst lige så væsentligt at inddrage statistikker over levevilkår, helbred, dødelighed m.v., samt over social mobilitet mellem generationer (se f.eks. Olsen et al. 2012), ligesom det kan afdækkes kvalitativt. I vores interviewundersøgelse var der således ofte referencer til, at der er forskelle mellem hvem som ejer hvad og hvor meget, og der var blandt de mindre privilegerede også barske fortællinger om afsavn, mindreværd og om vanskeligheden ved at få de økonomiske ender til at mødes. De fordelingsforskelle vi her har diskuteret, både de økonomiske og de kulturelle, har deres største betydning i, at de giver mennesker helt forskellige muligheder i livet.

Den norske sociolog Magne Flemmen (2013) har i en indsigtfuld artikel kritiseret den britiske forskning i Bourdieu-traditionen for at overfokusere de kulturelle og de subjektive skel på bekostning af de økonomiske skel. Ikke mindst peger Flemmen på faren ved at bestemme social position ud fra fordelingen af økonomisk og kulturel kapital uden en egentlig teoretisk refleksion over denne fordelings sammenhæng med ejendomsforhold og magtrelationer inden for produktionssfæren såvel som til forskellige gruppers position i relation til arbejds- og varemarkedet. Med hensyn til den økonomiske ulighed er det væsentligt for os at pointere, at kulturelle og symbolske skel ikke træder i stedet for økonomiske, men at de netop foregår i et samspil med (men også til tider i modspil til) fordelingen af økonomiske kapital. Endvidere er det vigtigt at holde sig for øje, at den økonomiske ulighed i Danmark som nævnt har været ganske vedholdende, og måske endda stigende gennem de seneste årtier. Vi havde gerne inddraget analyser af forandring og reproduktion i de klassemønstre, vi finder i vores analyse, herunder ikke mindst de forskellige kapitalformers betydning for forandring og reproduktion af magtforhold i relation til både produktionssfæren og markedet. Dette ville dog kræve en historisk analyse, som vores data ikke berettiger.

KLASSE SOM HABITUS

Det måske vigtigste begreb i Bourdieus forståelse af, hvordan classeskel slår igennem på og reproduceres over tid i moderne samfund, er hans begreb om habitus. Habitus kan defineres som en væremåde eller et sæt af tilbøjeligheder til at agere på bestemte måder. Det er et system af dispositioner, som tillader mennesker at handle, tænke og orientere sig i den sociale verden (Prieur & Sestoft 2006; Broady 1991: 225). Mennesker agerer i verden på baggrund af deres tidligere sociale erfaringer, som lagres i krop og tanke, hvilket medfører en vis træghed i vores handlemåder. Habitus giver en fornemmelse af at høre til i bestemte miljøer og en fornemmelse af fremmedhed i andre. Dette gør, at vi ofte reproducerer den sociale verden, vi kommer fra, og den gør det vanskeligt for os at agere i felter, som ligger langt fra det, vi er vant til at færdes i. Omvendt kan habitus også, i de rette omgivelser, fungere som en kapitalform. Det gælder fx, når højtuddannedes børn møder et skolesystem, der er organiseret i overensstemmelse med de erfaringer og den viden, som disse børn i forvejen kender til hjemmefra (Bourdieu & Passeron 2006).

Når man taler om klassehabitus, betegner det nogle træk, medlemmer af en given klasse typisk vil have tilfælles, og som således er inkorporeret (krops- liggjort) udtryk for de bestemte livsbetingelser, der har formet denne klasse. Habitus formes og struktureres således af de objektive livsbetingelser, samtidig med at den former og strukturerer praksisformerne hos dem, der har inkorporeret den. Når praksis på forskellige områder genereres af den samme habitusform, skabes der systematiske forbindelser mellem forskellige områder af livet. Det er præcis dette forhold, der skaber en sammenhæng mellem på den ene side nogle fælles livsbetingelser og på den anden side livsstilmønstre.

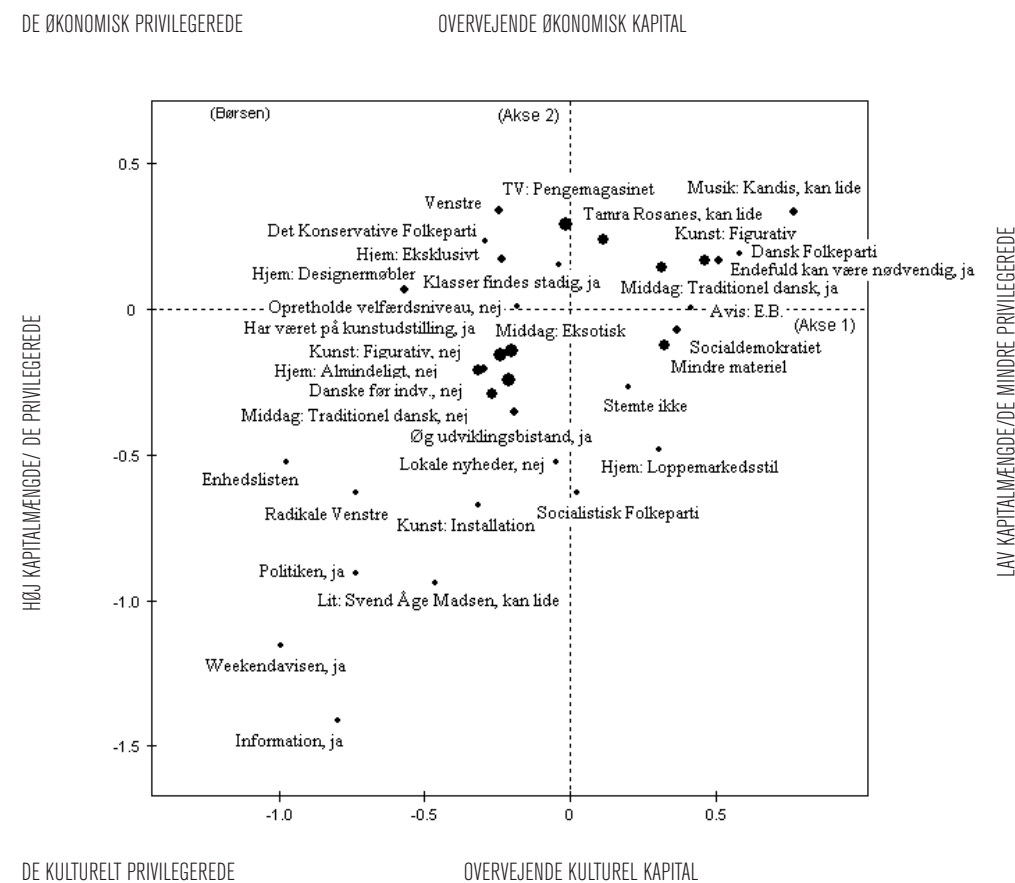
At klasse kan virke gennem *habitus*, dvs. gennem de subjektive orienteringer og kropslige erfaringer, viser sig blandt andet i den kortlægning af holdninger og de dagligdagsvalg, som vi løbende, og ofte nærmest pr. refleks, mestrer i vores hverdagsliv: hvilken morgenavis vi læser, hvilken mad vi serverer for gæster, hvilken musik vi hører, hvor vi bosætter os, hvem vi vælger som ven eller partner, hvilke fritidsinteresser vi har, hvordan vi stemmer politisk, holdninger til børneopdragelse, osv. De fleste af disse forbrugs- og livsstilsvalg betragter vi formentlig som personlige og ofte også som noget, der siger en del om, hvem vi er, og hvad vi står for. En af Bourdieus centrale hypoteser, som vi har efterprøvet empirisk, er, at de valg, som vi selv tolker som udtryk for personlig smag eller individuelle overbevisninger, har en stærk sammenhæng med social baggrund. Det er ikke tilfældigt, når nogen foretrækker sushi, og andre frikadeller med sovs og kartofler. Det er også noget, der (ikke mindst statistisk) hænger sammen med ens sociale position og ens sociale ophav. Samtidig er det en væsentlig pointe, at de valg, vi træffer, også får en vigtig symbolsk betydning. De forskellige forbrugs- og livsstilsvalg bliver udtryk for vores identitet, og de kommunikerer til andre, hvem/ hvordan vi er, og ikke mindst hvem/hvordan vi ikke er, og dermed fungerer de som markører for underliggende klassesdistinktioner.

Derfor er en indgang til at afdække klasser som habitusformer at undersøge livstile, præferencer og holdninger. I figur 2 har vi indsat nogle enkelte eksempler på de mønstre, vi har fundet i vores surveyundersøgelse. Figuren viser indikatorer på både kulturelle præferencer og moralsk-politiske orienteringsmåder i det samme sociale rum, som blev præsenteret i figur 1. Af aksebetegnelserne fremgår dels at der er tale om kapitalvolumen langs akse 1 (skelner mellem privilegerede og mindre privilegerede positioner) og kapitalssammen-

sætning langs akse 2 (skelner mellem kapitalssammensætninger, der rummer relativt mere af den ene frem for den anden af de to kapitalformer). Endvidere indikeres det, hvor i de sociale rum vi typisk finder de tre væsentlige poler, der er omtalt ovenfor. Hvert lille punkt på kortet angiver gennemsnitspunktet for en given praksis eller holdning, hvilket indikerer, at denne indikator er hyppigere forekommende i denne del af det sociale rum end i andre dele. På denne måde er vi i stand til at belyse en række måder, hvorpå den objektive fordeling af goder spiller sammen med folks værdier og smag, som den bl.a. kommer til udtryk i alt fra at servere en bestemt type mad for gæster, over musiksmag og til politiske holdninger og partivalg.

FIGUR 2:

Udvalgte livsstilsindikatorer indsat som supplementærpunkter i det sociale rum. Markørernes størrelse er proportional med antallet der har valgt den pågældende kategori.



Som det fremgår af figuren er det fx blandt de privilegerede, og i særlig grad blandt de kulturelt privilegerede, at vi finder læsere af Svend Åge Madsens bøger samt *Weekendavisen*, *Information* og *Politiken*, og det er blandt dem, vi finder mennesker, som finder installationskunst interessant og som ikke synes, man behøver at kunne se, hvad et billede forestiller, for at kunne lide det. Samtidig viser det sig, at de fleste kapitalstærke ikke har en udpræget intellektuel smag, hvilket bl.a. kommer til udtryk ved, at de hellere vil lytte til Thomas Helmig eller DAD end til Stravinsky (netop disse musikindikatorer er dog ikke med som punkter i dette diagram). De økonomisk privilegerede adskiller sig først og fremmest fra de kulturelt privilegerede ved en interesse for erhvervsstof (Børsen, pengemagasinet) samt ved en indretning af hjemmet, der beskrives som eksklusiv og med arkitekttegnede designmøbler. Denne modsvarer i øvrigt mest markant blandt de mindre privilegerede grupper, hvor vi i nederste højre hjørne finder beskrivelser af hjemmet som præget af loppemarkedsstil, og hvor man samtidig har gjort en dyd af nødvendigheden, ved hyppigere at karakterisere sig selv som en der går mindre op i materielle goder end andre. De kapitalstærke i vores studie fremtræder ikke umiddelbart så tydeligt orienteret mod den klassiske finkultur, som de tilsvarende grupper i Bourdieus franske studier. Men, der er stadig en markant forskel i smagspræferencer og der markeres blandt de privilegerede grupper en afstand til netop de kulturprodukter, som de mindre privilegerede er glade for. Det kommer til udtryk i lavere interesse for, og til tider afsmag for, alt fra bestemte underholdningsprogrammer i fjernsynet (fx *reality*-programmer), til madkultur (fx traditionel, dansk mad), den lette popmusik eller country & western (eksempliceret ved Kandis og Tamra Rosanes), de mindre privilegeredes præference for billeder, hvor man kan se, hvad de forestiller, samt deres litteraturvalg (eksempelvis Danielle Steel og Jane Aamund), eller deres præference for tabloidaviser. På baggrund af dette kan man konstatere, at de kapitalstærkes smag måske ikke så eksklusiv, men den er ikke desto mindre fortsat ekskluderende. Det at beherske 'den gode smag' kan ikke bare bruges til at skille sig ud fra andre grupper; det kan også bruges til at udøve (symbolsk) magt og til at legitimere og reproducere egen position (uddybes senere).

Også når det gælder de moralsk-politiske orienteringsmåder, er der nogle klare mønstre. Her finder vi eksempelvis en modsætning mellem på den ene side kapitalstærke, som gerne vil give mere til udviklingslandene, ikke

synes, at danskere skal have fortrinsret til jobs frem for indvandrere og slet ikke synes, børn godt må få en endefuld en gang imellem, og på den anden side kapitalsvage med modsatte holdninger. I denne forbindelse er det ikke mindst interessant, at skillelinjen – mellem dem, der politisk stemmer på blå blok (Venstre, Konservative og Dansk Folkeparti) og dem, der stemmer på rød blok (Socialdemokraterne, Socialistisk Folkeparti, Radikale Venstre, og Enhedslisten) – faktisk i højere grad handler om sammensætningen af kapital end om den samlede mængde af kapital. De privilegerede grupper har ikke overraskende en større tilbøjelighed til at stemme på blå blok, men det er overraskende, at det på trods heraf, er blandt de kulturelt privilegerede i det nederste venstre hjørne, vi finder den største tilbøjelighed til at stemme på rød blok, hvorimod det er de økonomisk privilegerede, som mest markant hælder mod blå blok. Således er det faktisk den relative sammensætning, snarere end mængden af ressourcer, der har den største forklaringskraft, når det gælder skellet mellem højre og venstre i folkettinget. Blandt de mindre privilegerede grupper er det til gengæld vanskeligere at skelne mellem stemmer på Socialdemokratiet og Dansk Folkeparti. Generelt er det blandt de mindre privilegerede grupper, at der er flest, som slet ikke deltager i de kulturelle aktiviteter, vi har spurgt til. Valghandlingen er ingen undtagelse fra dette billede, og vi finder den hyppigste forekomst af personer, der ikke har stemt, i nederste højre hjørne af figuren. I sig selv forekommer det vel uproblematisk og måske endda berigende, at der findes de ovennævnte forskelle i levevis og livsstil. Ingen ønsker vel, at vi alle skal gå rundt i det samme tøj og mene de samme ting. Man skal dog være opmærksom på, at forskelle af denne art, fx hvad angår kulturelle og moralske holdninger, også kan virke som barrierer, der vanskeliggør mobilitet mellem de forskellige grupper. Både kultur og moral kan blive genstand for symbolske grænsedragninger mellem forskellige grupper, og det kan være vanskeligt at navigere i miljøer, som er fremmede for en, og hvor der måske ligefrem tages afstand fra den kultur og moral, man har med i bagagen. De problematiske aspekter knyttet hertil viser sig tydeligt i interviewene med de lavt uddannede, fx som følelser af skam, mindreværd og kropsligt ubehag, som det også vil fremgå af de efterfølgende afsnit. Det viser sig også i en række interviewfortællinger om opadgående social mobilitet, hvoraf det fremgår, at det kan være vanskeligt at skulle begå sig i nye sammenhænge og tillære sig koder, der ikke er en indarbejdet del af ens habitus; bl.a. koder

vedrørende mad, vin og etiketteregler, som Marianne, der har arbejdet sig op fra rengøringsbranchen til nu at være mellemlider i en IT-virksomhed, fx fortæller om. Hun beretter således, at hun i dag har flere penge mellem hænderne end tidligere, at hun er begyndt at færdes i andre kredse og at hun har ændret forbrugsvaner og manerer: ”Jeg tror lidt, at det hænger sammen med [den nye] livsstil, vi har, men nå ja, så får man lavet negle, eller så får man lige en luksus spa behandling eller køber en rigtig god rødvin, selv om den måske godt kunne have været billigere, for den skal jo bare ned, ik?” Her er det oplagt at drage en parallel til Bourdieus begrebsliggørelse af det iøjnefaldende forbrug, der beskrives som et forbrug drevet af fremvisning af unødvendige produkter og aktiviteter, og som ofte knyttes sammen med mennesker fra arbejderklassen, der er kommet til penge, men som mangler den kulturelle kapital, som giver den sikre viden om, hvordan pengene mest passende skal bruges (Lawler 1999).

KLASSER SOM SYMBOLSKE GRÆNSEMARKERINGER

En af grundene til at Bourdieu var kritisk over for flere af de teoretiske klasseskemaer, der blev udviklet i hans samtid, var, at de konstruerede klasserne a priori (Bourdieu 1987). Det, der eksisterer, er, som beskrevet i afsnittet om fordelingsforskelle, et flerdimensionalt rum af sociale, økonomiske og andre relevante forskelle. Det er kun gennem et klassifikations- og konstruktionsarbejde, at disse forskelle mellem forskellige positioner i det sociale rum kan komme til at udgøre forskelle mellem reelle grupper, altså grupper, der selv opfatter sig som adskilte grupper. Konturerne af sådan et konstruktionsarbejde kommer til dels til udtryk i vores survey, når eksempelvis de privilegerede tager afstand fra at høre Kandis (som er en udbredt præference hos de mindre privilegerede), men det kommer mest eksplicit til udtryk i de kvalitative interviews.

Når vi analyserer de måder, hvorpå de interviewede trækker grænser mellem sig selv og andre på, trækker vi dels på Beverley Skeggs (1997) og hendes brug af et begreb om positionering til at vise, hvordan forskellige diskurser anvendes og formes i menneskers identitetsarbejde. Hun studerer unge britiske arbejderklassekvinder og finder, at de unge kvinders lave position i samfundet spiller en stor rolle i forhold til deres identitetsdannelse, alt imens disse kvinder ikke uden videre tilpasser sig deres klassebaggrund. Vi trækker også på Michèle Lamont, der i sit studie af middelklasse mænd og arbejder-

klasse mænd – beskrevet dels i *Money, Moral and Manners* (1992), dels i *The Dignity of Working Men* (2000) – bygger kritisk videre på Bourdieus analyser. I den førstnævnte af disse bøger, der bygger på en komparativ interviewundersøgelse af den mandlige, hvide, øvre middelklasse i henholdsvis Frankrig og USA, fremhæver Lamont således, at disse mænd både trækker grænser på baggrund af socioøkonomiske kriterier (som omfatter økonomisk og arbejdsmæssig succes) og kulturelle kriterier (som relaterer sig til vurderet intelligens, manerer og smag), men også på baggrund af moralske kriterier med vægt på personafhængige karakteristika såsom ærlighed, etik, arbejdsmoral og integritet (se også Southerton 2002a; 2002b). Forskellen mellem det liv, som leves i arbejderklassen, og det liv, som leves i middelklassen, handler m.a.o. ikke kun om økonomiske og kulturelle forskelle, men også om konkurrerende moralforestillinger.⁴⁸

Som vi skal uddybe nedenfor, er det de færreste i vores undersøgelse, der forstår sig selv i eksplicite klassetermer, og de er typisk lige så uvillige til at bedømme andre på baggrund af sådanne. Men med disse svar fortæller respondenterne os måske mindre om, hvem de mener, de er, end om, hvem de *ikke* er, og dette distinktionsarbejde er i sig selv interessant. Klasseidentitet handler nemlig om begge dele og især om, hvilke grænser man trækker rundt om sig selv og dem, man mener at ligne. Man kan på denne baggrund sige, at når klasseidentiteter - eller måske mere korrekt *klassede* identiteter - rent faktisk udtrykkes i dag, så sker det ofte på mere subtile måder i form af dis-identifikation, i form af afsmag, afstandtagen, og via symbolske grænsemarkeringer. Dette fremkommer blandt andet i interviewene med henvisning til kulturelle præferencer, holdninger til politik, bosteder i byen eller sociale sammenhænge, hvor man mødes på tværs af sociale skel.

Gymnasielæreren Carsten er den af interviewpersonerne blandt de kulturelt privilegerede, der tydeligst trækker symbolske grænser til andre på baggrund af kulturelle distinktioner. Det ses eksempelvis i en kommentar om, at han altid lægger mærke til mængden af bøger i de hjem, han træder ind i. Han forklarer videre, at den viden, et kig på bogreolen giver ham, er vigtig,

.....
⁴⁸ Lamont kritiserer Bourdieu på en række punkter; bl.a. for at fokusere for meget på de økonomiske og kulturelle distinktioner og derfor ifølge hende overse, hvor stor en betydning de moralske distinktioner har. Moralske og holdningsmæssige skel er dog højst tilstedeværende i *La Distinction*, men Lamont har ret i, at de ikke gives en lige så stor betydning, som de økonomiske og de kulturelle.

fordi *“det giver mig et peg om, hvad det er for nogle samtaleemner, som vil være relevante at tage fat på”*, så det er muligt at undgå *“at komme i en situation, hvor det sociale bliver anstrengt”*. I beskrivelsen af sin omgangskreds fremhæver Carsten også kulturel dannelse som en adgangsbillet. Carsten tager ved flere lejligheder afstand til arbejderklassen. Han beskriver bl.a. den problematiske alliance mellem *“det konservative byborgerskab og arbejderne”* i Aalborg, og han ser denne alliance som værende i opposition til det finkulturelle og som problematisk, fordi denne alliance spænder ben for udviklingen af de mere finkulturelle tilbud i byen: *“Jeg tror, det kan være en fordel for den samlede kultur, at man har alle aspekter. Jeg taler ikke om sådan en gammeldags elitær form for finkultur, men at man i et mangfoldighedssyn har alle aspekter af kulturlivet. Det tager en arbejder heller ikke skade af.”*

De øvrige interviewpersoner, der ligesom Carsten repræsenterer den kulturelle fraktion af den privilegerede klasse, er mere tilbøjelige til at trække symbolske grænser på baggrund af moralske og politiske spørgsmål end på baggrund af kulturelle distinktionsformer. Dette ses fx hos Jens, der er læreruddannet og i dag sidder i en ledende stilling på en uddannelsesinstitution. Jens er umiddelbart inkluderende i sine udtalelser om arbejdere og underprivilegerede grupper, og han fremhæver, at *“selvom folk [i Nordjylland] får en akademisk uddannelse, og selvom de bliver intellektuelle og går op i kulturelle værdier, så har mange jo i deres rødder en arbejderbaggrund, i deres opvækst”*. Jens tager derimod afstand fra personer, der er racistiske og kønsdiskriminerende, eller som generelt er for snæversynede *“Jeg vil meget gerne diskutere ting med folk, som vil snakke om det sagligt, men hvis folk er alt for overfladiske, alt for stereotype og alt for ‘bralrende’, og man godt kan se, at det her fører ikke til en fornuftig samtale ... Hvis det er alt for racistisk eller diskriminerende fx, det gider jeg ikke sidde og høre på.”* I interviewet med gymnasielæreren Terese møder vi en lignende afstandtagen. Terese formulerer det som en afstand overfor folk, der er *“sådan lidt Dansk Folkeparti-agtige”*, og forklarer, at hun mener, at det handler om forskelle i uddannelsesniveau: *“Jeg ser noget mere nuanceret på tingene, end de gør – det er meget sådan sort/hvid og meget generaliserende, altså hvis de har set en person gøre noget, jamen sådan gør alle den slags det så.”*

Som repræsentant for de økonomisk privilegerede grupper har vi blandt andet interviewet Thomas, der er medejer af en mindre kommunikationsvirksomhed i Aalborg. Thomas er ikke særligt tilbøjelig til at tage afstand fra andre

grupper eller eksempelvis pege på nogen, der har det for nemt i samfundet. Som han siger: *“Dybest set er jeg ligeglad med, hvad andre får og har. Om de er kommet let til det, eller har haft mange besværligheder og har slået kolbotter undervejs. Det er jeg ret ligeglad med.”*

Til gengæld respekterer Thomas mennesker, som har evnen til at klare sig og opnå noget på trods:

Jeg har mødt en mand, som jeg kan huske, jeg hjalp med at læse og stave og skrive og regne. Han er selvstændig i dag. Har et formidabelt forretningsimperium, og det var endda en, hvor vi sagde: *“jamen, han bliver aldrig til noget”*. Det har jeg fuld respekt for. Han gør det, han er god til, og så har han taget imod råd og vejledning på de områder, hvor han er knap så god. Det er fyldt med respekt i mit hoved.

Blandt de mindre privilegerede grupper finder vi også en række symbolske grænsedragninger til andre sociale grupper. Det gælder eksempelvis elektrikerer Poul, der i interviewet tager afstand fra mennesker, der har for store armbevægelser. For Poul er det ikke en værdi at hæve sig over fællesskabet; han selv foretrækker at være en del af mængden: *“Jeg duer ikke til at lede andre og sige, du gør sådan, og du gør sådan, og nu skal jeg få det her op og køre. Det er slet ikke mig. Jeg vil hellere blande mig i den store mængde, ja, være lidt anonym, og så passe det jeg har at passe. Det er min intention. Jeg skal ikke op og stå på en piedestal og vise: ‘Det har jeg gjort!’.”* Også Bente og Lisbeth, der begge arbejder som dagplejere, fortæller tilsvarende, at de tager afstand fra folk, der fører sig frem. Bente fortæller således, at hun nødig omgås med mennesker, der befinder sig over hende selv i det sociale hierarki; hun foretrækker i stedet at omgås med folk, der ligesom hende selv er *“nede på jorden”*. Og Lisbeth fortæller, hvordan hun sympatiserer med *“den lille mand”* i samfundet, som ofte bliver overset og ikke får *“sin fortjeneste, sin del af kagen”*. På den måde oplever hun, at der er en forskel mellem hende selv, der *“arbejder på gulvet”* og så de mest privilegerede i samfundet, som fx Direktøren, der *“arbejder i et helt andet skylag”*, og hvor det smitter af på attituden: *“For mig er det de der store armbevægelser og: ‘hør mig, se mig, jeg er klog, jeg ved noget, og det jeg siger, det passer’.”* Flere af de mindre privilegerede interviewpersoner beretter således, at de ikke føler, at de får samme grad af anerkendelse som andre grupper i samfundet, og flere fortæller i

forlængelse heraf, at de oplever at være uden for samfundsmæssig indflydelse, som når Joan, der er ufaglært og på kontanthjælp, fx beskriver en følelse af afmagt over for det politiske system på følgende måde: *Dem i Folketinget – og det bliver jeg altså sur over – de sidder der og får verdens største løn og skraber til sig (...). Dem fra Folketinget skulle prøve at have en uge til 14 dage, hvor de levede som os. Hvor de prøvede, hvordan vi har det (...). Så ville de nok lave om på nogle ting. De sidder bare der og kigger ikke længere end ud over deres egne næser.*”

Helt i tråd med Lamonts fund i sine undersøgelser skelner flere af de kortuddannede i interviewene mellem på den ene side penge og samfundsmæssig status og på den anden side personlig værdi og integritet. Her vægtes det højt at være et ordentligt, anstændigt og hårdtarbejdende menneske, der tager vare på sin familie og evner at dyrke de nære personlige relationer. Understregningen af at det ikke er penge og statussymboler, der er de vigtige ingredienser i livet, men nærvær og sammenhold bliver fx illustreret med sætninger som ”*jeg vil da også gerne have nyt badeværelse med spa-bad, men jeg synes, at pengene til et sådant badeværelse er for dyrt tjente*” eller ”*vi har ikke brug for at tage til Mallorca for at hygge os og for at slappe af*”, som gartneren Heidi fortæller.

Dette er blot nogle få eksempler på de forskellige former for symbolske grænsemarkeringer, vi har fundet i vores materiale. Fx danner nogle skel baseret på økonomi og ekstravagance, andre tilkendegiver en præference for det almindelige frem for det avantgardistiske, og endnu andre fremhæver bestemte karakteregenskaber som attraktive (fx at være nede på jorden, at have en stærk arbejdsmoral, at være pålidelig, ikke at forstille sig eller være falsk). Vi møder også eksplicitte fordomme om særlige mennesketyper eller bestemte samfundsgupper, især fordomme om indvandrere, direktører og enlige mødre. Eller grænser, der drages med udgangspunkt i den symbolske geografi, der tegnes op, når det beskrives, hvilke kvarterer man har lyst til at bo i, og hvilke man helst undgår. En teoretisk pointe er her, at det flerdimensionale rum af sociale og kulturelle forskelle også bliver genstand for nogle symbolske forskelle, der får betydning for den måde, hvorpå vi omgås, forstår og til tider undgår hinanden i hverdagen.

I disse mønstre af smag og afsmag ligger, mener vi, en af de vigtigste måder, klasse sætter sig igennem på i dag. For hvis vi nu ikke bryder os om den samme musik, den samme litteratur, den samme mad, de samme fjernsynsprogrammer og heller ikke har de samme holdninger osv., så har vi heller

ikke en oplevelse af at have særlig meget til fælles og heller ikke en interesse i at tilbringe tid sammen. Så søger vi mod andre, som vi oplever i højere grad ligner os selv, bosætter os sammen med andre af samme type som os selv osv., og så er klasser (i hvert fald i en svag betydning af ordet) opstået, nemlig som adskilte grupperinger, der lever parallelle liv.

KLASSER SOM BEVIDSTHED OG IDENTIFIKATIONER

Den fjerde fremtrædelsesform for klasser, som vi her vil fremhæve, handler om klassebevidsthed, identifikation og dis-identifikation. Her trækker vi dels på Bourdieus tese om, at sociale skel ikke nødvendigvis manifesterer sig i en egentlig klassebevidsthed eller i en mobilisering af klasserne omkring specifikke interesser, men at klasse mere subtilt viser sig som forskelle i alle de hverdagsvalg, vi foretager os. Vi trækker også på Skeggs (1997), der påpeger, at klasseidentitet oftere er i spil som en negativ markør.

Et hovedbudskab fra vores undersøgelse er, at klasser i dag eksisterer på mindre åbenlyse måder end tidligere. Den identitet, der er forbundet med bestemte positioner i samfundet, bliver ikke længere udtrykt positivt, altså i form af formuleringer som ”jeg er arbejder” eller ”jeg tilhører middelklassen”. Men et væsentligt spørgsmål er ikke desto mindre, om en inddeling af mennesker i objektive klasser - på baggrund af henholdsvis mængden og fordelingen af økonomiske og kulturelle ressourcer - alligevel kan sige os noget om folks selvforståelse, om deres livsstil og deres måde at udtrykke identitet på. Hvor man i marxistisk terminologi ville betegne dette niveau for ’klassebevidsthed’ eller ’klassemobilisering’, har vi valgt at brede perspektivet ud til så at sige alle aspekter af den menneskelige habitus og praksis. Vi har ikke haft en forventning om, og har heller ikke fundet, at klassetilørsforhold i dag udgør et centralt omdrejningspunkt i folks fortælling om deres eget liv eller deres syn på andre. Men at der eksisterer en bevidsthed om et socialt hierarki, er der ikke den store tvivl om.

Når vi med Aalborg som case spørger et tilfældigt udsnit af indbyggerne, er tre ud af fire faktisk uenige i påstanden ”Der findes ikke længere sociale klasser i Danmark” jf. tabel 1 nedenfor.

TABEL 1:

Svar på spørgsmål: "Der findes ikke længer sociale klasser i Danmark" COMPAS-survey, Aalborg 2004.

HELT ENIG	OVERVEJENDE ENIG	HVERKEN ENIG ELLER UENIG	OVERVEJENDE UENIG	HELT UENIG	VED IKKE
6 %	8 %	5%	22 %	53 %	6 %

Men social ulighed er alligevel ikke noget, man taler højt om, hvilket vores interviews illustrerer. Størstedelen af vores respondenter reagerer således undvigende, nogle nærmest defensivt, og alle synes at opfatte spørgsmålet om klasse som normativt – som om det handler om, hvorvidt man fortjener en samfundsmæssig position, eller hvorvidt man betragter sig selv som underlegne eller overlegne i forhold til andre. Alligevel siger disse interviews noget meget værdifuldt om, hvordan klasse agerer på mikroniveau. Der er fx en tendens til, at betydningen af klasse især underkommunikeres eller bagatelliseres blandt de privilegerede (de kapitalstærke); man kan næsten tale om, at de lider af en form for social nærsynethed. Samtidig viser interviewene med de mindre privilegerede (de kapitalsvage), at klasse – set nedefra – ofte opleves endog meget synligt og håndgribeligt.

En anden grund til at samtalen om klasser forstummer – både i den offentlige debat, i forskningen og i hverdagslivets relationer – kan være, at vi simpelthen ikke har et relevant og tidssvarende sprog til at talesætte de sociale forskelle, som vi alle møder og navigerer efter i vores daglige omgang med andre. Da vi i surveyundersøgelsen bad respondenterne indplacere sig selv i enten arbejderklassen, middelklassen eller overklassen, angav mere end tre ud af fire ikke desto mindre, at de opfatter sig selv som en del af middelklassen, mindre end en ud af fem ser sig selv som en del af arbejderklassen og kun tre ud af hundrede angiver, at de tilhører overklassen jf. tabel 2 nedenfor. Dette peger umiddelbart på realiseringen af et samfund, hvor 'få har for meget og færre for lidt'.

TABEL 2:

"Man taler nogen gange om forskellige samfundsklasser: arbejderklassen, middelklassen og overklassen. Hvis nu du skulle placere dig i en af de her tre kategorier, hvilken ville du så vælge?"

ARBEJDERKLASSEN	MIDDELKLASSEN	OVERKLASSEN	ØNSKER IKKE/VED IKKE
17 %	76 %	3 %	4 %

Interessant er det, at stort set alle de adspurgte i surveyen (96 %) faktisk accepterer at svare på spørgsmålet, dvs. at de går med til at indplacere sig i én af de tre klassekategorier, for ved gennemgangen af interviewmaterialet er det alligevel tydeligt, at disse kategorier kun i mindre grad har betydning for folks selvforståelse. De færreste taler uopfordret om sig selv som en del af arbejderklassen eller middelklassen. Det synes at være en generel tendens i dagens samfund, at klassetilhørighed ikke indgår i folks selvpræsentationer, og at klassetilhørighed ikke længere udgør en central del af en identitet. Når tre ud af fire alligevel mener, vi lever i et classesamfund, er det formentligt et udtryk for en fornemmelse af, at vi lever i et samfund præget af sociale forskelle og ulighed, men uden at dette betragtes som en ulighed, der er baseret på en forskel mellem arbejder-, middel og overklasse.

At de traditionelle klasseidentiteter tilsyneladende ikke spiller nogen væsentlig rolle for folks selvopfattelse eller for andres opfattelse af dem, betyder dog hverken, at materiel ulighed holder op med at eksistere eller at den ikke længere spiller en central rolle for identitetskonstruktioner. Men det er langt hen ad vejen tale om processer, som er usynlige for folk selv. Materielle uligheder mellem folk med forskellig uddannelsesmæssig baggrund og jobsituation kan de fleste dog godt se. De kan se, at der er forskel på, hvem der ejer hvad, og de fleste synes at anerkende, at sociale forskelle har betydning for individers muligheder og begrænsninger og i forhold til, hvordan livet leves og erfares også i dagens samfund. Det er langt mere vanskeligt at fornemme, hvornår og hvordan klasse får en symbolsk betydning – som når nogens kulturelle præferencer fx gives højere værdi end andres – og under alle omstændigheder synes de fleste mennesker at være tøvende eller decideret modvillige i forhold til at placere sig selv eller andre som medlemmer af en bestemt social klasse.

KLASSER SOM SYMBOLSKE DOMINANSSTRUKTURER

Den sidste fremtrædelsesform, som vi vil diskutere her, er symbolsk dominans. Det er nok almindeligt at opfatte klasse netop som en dominansstruktur, men man kan vel forestille sig et samfund, hvor der findes fordelingsuligheder og grupper adskilt fra hinanden gennem symbolske grænsemærker og forskellige habitusformer, men uden et over- og underordningsforhold. Vi mener derfor, at dominans ikke blot kan tages for givet, men skal vises.

Ifølge Bourdieu er 'den gode smag' tillært. Selvom 'den gode smag' ofte fremstilles som noget indlysende naturligt, viser han, at den i høj grad er betinget af individets kulturelle og økonomiske kapital. Behersker man 'den gode smag', kan den bruges som distinktionsstrategi for at skille sig ud fra andre grupper. Det er 'den gode smag', der definerer, hvad der er 'den dårlige smag': "Som det er tilfældet med smag, mere end med noget andet, er alle vurderinger negationer; og smag er måske først og fremmest afsmag og afsky provokeret af rædsel eller instinktiv intolerance ('det er kvalmende')" (Bourdieu 1979: 60; 1984: 56).

Smagsbedømmelser indgår derfor i dominansforhold: Det er de kapitalstærke, som har beføjelserne til at definere deres egen smag som den gode og andre gruppers smag som den dårlige, og de kapitalstærke kan endog, i hvert fald til en vis grad, få de mindre privilegerede til at anerkende disse bedømmelser således, at de kommer til at tage afstand fra sig selv og det, de selv står for. Den sociale orden styrer de forestillinger, vi kan have om vores virkelighed, og der er en tendens til, at de, der i forvejen besidder de privilegerede positioner, tilgodeses. Social dominans handler om et herredømme over perceptionskategorierne: måden hvorpå verden opfattes, inddeles, vurderes og fremstilles (Bourdieu 1990; 2005: forordet, Bourdieu & Wacquant 1996: 26). Repræsentationerne af den sociale verden, eller fremstillingerne af og forestillingerne om denne sociale verden, understøttes af en fordelingsstruktur, hvor velstand, magt og indflydelse fordeles sammen med social anerkendelse. Da disse forestillinger overvejende er i de dominerendes favør, knyttes indre forestillinger og mentale strukturer sammen med materielle og magtmæssige fordelinger. Hermed understreger Bourdieu samtidig, at de symbolske systemer og sociale repræsentationer indirekte fungerer som undertrykkelsesregimer. Sagt på anden vis: Gennem de erkendelses- og anerkendelsesakter, der er en stiltiende accept af de begrænsninger, dominansen instituerer, bidrager de

dominerede selv til at blive domineret. De dispositioner, som de dominerede besidder, er tilpasset de dominansstrukturer, som de er resultat af.

Dette betegner Bourdieu som symbolsk vold. Den symbolske vold er "... en stille umærkelig vold, usynlig selv for dens ofre" (Bourdieu 1999: 52). Dette er således magtudøvelse af en ikke-fysisk karakter, der accepteres af den dominerede (offeret), fordi denne har samme kognitive dispositioner som den dominerende (magtudøveren). Socialt etablerede forskelle fremstår således som personlige præferencer. Derved tilsløres den dominans, der foregår på det kulturelle område. For på trods af alle forskelle i præferencer vil de fleste være enige om, at de socialt dominerendes smag også er en bedre smag. Selv er man måske mere til billeder af solnedgange end til abstrakt kunst, mere til biskemad end til sushi osv., men man ved godt, at det sidstnævnte er det fineste.

Når vi har valgt at betegne de forskelle, vi kan iagttage mellem de forskellige grupper i samfundet, som klasseforskelle, er det, fordi vi mener, at de udgør mere end blot uskyldige forskelle mellem i øvrigt ligestillede livsformer i samfundet. Det er ikke lige eftertragtet at befinde sig i de forskellige grupper, og på den måde får de kulturelle og moralske forskelle og de grænser, der trækkes mellem grupperne, væsentlige konsekvenser. Selvom det ikke eksplicit gøres til genstand for diskussion, synes der i samfundet, og mellem klasserne, at foregå en stadig kamp om at definere 'det gode liv', og denne kamp fører ikke bare til subtile barrierer mellem mennesker, men også til en nedvurdering og afstandtagen fra dem, der vurderes at være tabere i kampen. Forskelle i smag og livsstil ses da ikke som ligestillede alternativer, men som udtryk for større eller mindre grad af vellykkethed. De lavere klassers livsstilsvalg tildeles mindre værdi, og repræsentanter for disse klasser kan blive problematiseret eller overset og blive afkrævet, at de kan forklare sig eller skal ændre sig. Værdisættelse af denne art handler om klasse og om *The hidden injuries of class*, som Sennett og Cobb (1972) også har formuleret det.

Relationerne mellem klasserne fremtræder i en dansk kontekst mindre ladet med dominans og underordning end i litteraturen fra henholdsvis USA, Frankrig og Storbritannien. Men også vi har fundet smertefulde erindringer om og erfaringer med klasse i en række af vores interviews med de mindre privilegerede. Det gælder eksempelvis Margit som beretter, hvordan hun i sit job som rengøringsdame har oplevet at blive ignoreret og overset. Når hun kommer ind i et rum, tales der bare videre, som om hendes tilstedeværelse

ikke gør nogen forskel. Når Bourdieu skriver om den magt, der ligger i et blik, benævner han dette som 'det nedvurderende blik'. Margit beskriver på sin vis noget, der er værre; hun bliver slet og ret overset. Hun er ikke værdig til at blive set. Konsekvensen er, at Margit rammes i sit selvbillede, og hun mærker virkningen af sin sociale position som en permanent tilstand af kropslig usikkerhed. Man kan decideret tale om, at den symbolske vold, som hun udsættes for, sætter sig i kroppen, og forråder hende, hver gang hun er i et socialt underlegenhedsforhold. Hun får ganske enkelt ondt i maven, fortæller hun: *"Hvis jeg er i et selskab, hvor jeg ikke føler mig hjemme, så får jeg ondt i maven, fordi jeg føler mig utilstrækkelig."*

Det er imidlertid de mere subtile udtryk for klasserelateret nedvurdering, vi ser flest af i en dansk kontekst. I de kvalitative interviews er det da også gennemgående sådan, at alle informanterne leverer en relativt positiv fortælling om deres liv; et liv der oftest fremstilles som både værdigt og selvvalgt. Når vi alligevel vælger at fastholde et fokus på dominans, er det, fordi vi hos de mindre privilegerede informanter oftere finder fortællinger præget af ambivalens, flertydighed og modsigelser; bl.a. med beskrivelser af møder på tværs af klasseskel, som har været præget af ubehag samt følelser af skam og mindreværd. Selvom de i bund og grund er glade for det liv, de har, beretter mange af de mindre privilegerede om fornemmelsen af, at der findes et 'objektivt' socialt hierarki, som de befinder sig i den nedre del af.

Hæver vi blikket fra vore interviews, ser vi det eksempelvis i sundhedsdebatten, hvor rygning og i stigende grad også overvægt bliver problematiseret (en sundhedsprofil med en signifikant overrepræsentation af folk fra den mindre privilegerede klasse). Og vi ser det i indvandrerdebatten, hvor indvandrere over en bred kam tildeles bestemte – ikke-acceptable – kulturelle karakteristika og moralske motiver. Vi har i vores bog (Faber et al. 2012: kap. 2) også belyst de senere års problematisering af at Aalborg fremstilles som en industri- og arbejderby – når mange ville foretrække at se den som en videns- og oplevelsesby. Der finder altså løbende værdikampe sted, som i vid udstrækning handler om at fastsætte værdien af bestemte praksisformer, af bestemte livsstile eller af bestemte sociale grupper.

IDENTITETSDANNELSE I EN MANGFOLDIGHED AF (M)ULIGHEDER?

Vi konkluderer derfor, at klasseforskelle tydeligt kan påvises både som fordelingsstrukturer, som habitusformer og som symbolske grænsemærker. Til en vis grad kan de også påvises som symbolske dominansstrukturer, mens vi ikke har kunnet påvise dem som eksplicite identitetsformer i form af eksempelvis en arbejderklasseidentitet. Alle disse forskellige skel opstår og forstærkes bl.a. ved, at folk, der ligner hinanden ud fra bestemte kendetegn, søger sammen, og at folk, som oplever sig som forskellige fra hinanden, søger væk fra hinanden. Dette kan fx være symbolsk (eksempelvis ved at lægge afstand til bestemte synspunkter), eller det kan være geografisk (ved fysisk at opholde sig og bo langt fra hinanden). Vores ægtefæller, venner og naboer har ofte de samme kendetegn som os selv, og også mange af de samme holdninger og interesser.

De fællesskaber, vi indgår i, handler således ofte om at bekræfte hinanden i, hvor rigtige vores valg er inden for alt fra musik, tøj og børneopdragelse til politiske holdninger. De samme fællesskaber handler også om, på et mere subtilt plan, at bekræfte hinanden i, hvor forskellige vi er fra de andre, hvor dårlig deres smag er, eller hvor fejlagtige deres holdninger er. Således skabes og opretholdes de sociale forskelle gennem en hverdagslig praksis og på måder, der tilsyneladende handler om individuelle valg og præferencer. Det kræver et mere distanceret blik, at kunne få øje på, hvordan de individuelle biografier i høj grad også rummer kollektive skæbner.

De læsere, der har hængt på helt frem til denne afslutning, synes måske, at vi gør spørgsmålet om klasser mere kompliceret, end det behøver være, og også udtaler os mere tøvende om klassernes eksistens, end vi burde gøre. Når der fra forskellige politiske hold påstås, at klassesamfundet er opløst, ville det jo være godt, hvis nogle forskere kunne sige helt enkelt, at det passer eller at det ikke passer. Et så enkelt svar kræver imidlertid, at man opererer med en meget enklere klasseforståelse, end hvad vi gør. Uligheden i det danske samfund består, og er på nogle punkter taget til (se fx gennemgangen i Olsen et al. 2012). Det vi yderligere kan konkludere er, at livsstilsforskellene også er betydelige. Disse livsstilsforskelle medfører skel mellem forskellige grupper, og forskellene er til dels ladet med symbolsk dominans. Så på trods af at disse grupper ikke ser på sig selv som klasser, kan man med et mere distanceret blik se konturerne af klassesamfundet.

At vi på baggrund af vores undersøgelse kan udpege strukturerende mønstre, der går igen på tværs af de uendeligt mange valg, enkeltindivider foretager, indikerer, at nok er vi, som eksempelvis Giddens (1996) påpeger det, tvunget til at træffe valg om vores livsstil blandt forskellige muligheder, men også at disse muligheder er ulige fordelt - både fordi der er en række ydre betingelser, der begrænser vores valg, men også fordi disse begrænsninger indlejres som erfaringer i den enkeltes krop. Når forskellige livsstile således kobles til sociale skel og indgår i et socialt hierarki, må en af vores hovedpointer være, at individualisering og fremkomsten af nye differentieringsprincipper nok har stillet spørgsmålstegn ved relevansen af de konkrete klassekategorier, som var relateret til industrisamfundets sociale differentiering. Det har ikke stillet spørgsmålstegn ved, at forskellige samfundsgrupper har forskellige muligheder i livet, forskellige livsstile og selvforståelser og at de tildeles forskellige grader af værdighed. Klaseskellene ser ud til at antage nye former, de er blevet mindre synlige, og italesættes sjældent som klaseskel. Men de er her endnu.

I vores undersøgelse af nutidige former for social differentiering har vi valgt at tage udgangspunkt i Aalborg kommune som eksempel. Aalborg er i mange bevidsthed en traditionel arbejderby. I første del af 1900-tallet hvilede Aalborgs økonomi tungt på handel og traditionel industri, og det er ikke tilfældigt at byen i sin tid fik tilnavnet "De rygende skorstenes by". I dag har Aalborg udviklet sig mod noget, der bedst kan betegnes som en postindustriell beskæftigelsesstruktur. Andelen af befolkningen der er beskæftiget inden for produktion og håndværk har de seneste årtier været dalende, og uddannelsesniveauet er støt stigende. På dette punkt følger Aalborg samme udviklingsspor som andre danske byer på samme størrelse (Faber et al. 2012: kap. 2). Samtidig er Aalborg kendetegnet ved at være en relativt sammensat by, der både har industriarbejdspladser, handelsvirksomhed, offentlig administration, universitet og kulturinstitutioner samt landsbyer og landområder inden for kommunegrænsen. Således er så godt som hele den danske erhvervsstruktur repræsenteret. Om de differentieringsmønstre vi finder i byen, vil kunne findes i andre dele af landet kan vi naturligvis kun gisne om. Universitetets historie i Aalborg går kun tilbage til starten af 1970'erne og som en af vores respondenter udtaler, har mange højtudannede og intellektuelle i Aalborg deres rødder i arbejderklassen. Man kan derfor sagtens forestille sig, at de afstande vi identificerer mellem de tre hovedpoler i vores undersøgelse vil være større

i København, hvor de kulturelt privilegerede grupper har en længere historie – og omvendt, at de vil være mindre markante i en række mindre byer i Danmark – men vi kan ikke vide det på baggrund af denne undersøgelse.

REFERENCER

- Beck, Ulrich (1997): *Risikosamfundet: På vej mod en ny modernitet*. København: Hans Reitzel Forlag.
- Bell, Daniel (1973): *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Bennett, Tony, Mike Savage, Elizabeth B. Silva, Alan Warde, Modesto Gayo-Cal & David Wright (2009). *Culture, Class, Distinction*. Oxon: Routledge
- Bourdieu, Pierre (1979): *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, Pierre (1987): 'What makes a social class?' On the Theoretical and Practical Existence of Groups. *Berkeley Journal of Sociology*, 32: 1-17.
- Bourdieu, Pierre (1990): "Kroppens sociale persepsjon". *Sosiologi i dag* nr. 3.
- Bourdieu, Pierre (1999): *Den maskuline dominans*. København: Hans Reitzel.
- Bourdieu, Pierre (2005): *Udkast til en praksisteori*. København: Hans Reitzel.
- Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron (2006): *Reproduktionen: Bidrag til en teori om undervisningssystemet*. København: Hans Reitzel.
- Bourdieu, Pierre & Loïc J.D. Wacquant (1996): *Refleksiv Sociologi*. København: Hans Reitzel
- Harrits, Gitte Sommer, Annick Prieur, Lennart Rosenlund & Jakob Skjøtt-Larsen (2010): "Class and Politics in Denmark. Are both old and new politics structured by class?" *Scandinavian Political Studies*, 33:1, s. 1-27.
- Devine, Fiona, Mike Savage, John Scott & Rosemary Crompton (red.) (2005): *Rethinking Class. Culture, identities and lifestyle*. New York: Palgrave Macmillan.
- Faber, Stine Thidemann (2006): "Klassernes fortsatte forsvinden." *Kvinder, Køn & Forskning*, nr. 2-3, s. 81-92.
- Faber, Stine Thidemann (2008): *På jagt efter klasse*. Ph.d.-afhandling, Institut for Sociologi, Socialt Arbejde og Organisation, Aalborg Universitet.
- Faber, Stine Thidemann (2009-10): "En sans for forskelle. Klassetilhørighed og symbolsk grænsearbejde." *Tidsskriftet Arbejderhistorie*, nr. 3/1: 75-91.
- Faber, Stine Thidemann & Annick Prieur (2012): "Parler des classes dans une société présumée égalitaire." *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no. 191-192, pp. 123-133.
- Faber, Stine Thidemann, Annick Prieur, Lennart Rosenlund & Jakob Skjøtt-Larsen (2012): *Det skjulte klasesamfund*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Flemmen, Magne (2013): "Putting Bourdieu to work for class analysis: reflections on some recent contributions." *British Journal of Sociology* 64 (2): 325-343.
- Giddens, Anthony (1994): *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1996): *Modernitet og selvidentitet: Selvet og samfundet under senmoderniteten*. København: Hans Reitzel.
- Hansen, Erik Jørgen (1995): *En generation blev voksen*. København: Socialforskningsinstituttet, rapport 95:08.
- Holm, Anders & Mads Meier Jæger (2007): "Does parents' economic, cultural, and social capital explain the social class effect on educational attainment in the Scandinavian mobility regime?" *Social Science Research*, vol. 36, nr. 2, s. 719-744.

- Juul, Jonas Schytz (2012): *Social arv i Danmark*. Arbejderbevægelsens erhvervsråd.
- Karlsen, Kristian Bernt & Mads Meier Jæger (2011): "Kassen, kulturen og kontakterne: Økonomisk, kulturel og social kapital i to generationer." *Dansk Sociologi* 22(3): 61-80.
- Lamont, Michèle (1992): *Money, Morals and Manners. The Culture of the French and the American Upper-Middle Class*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lamont, Michèle (2000): *The Dignity of Working Men. Morality and the Boundaries of Race, Class and Immigration*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lawler, Steph (1999): "Getting Out and Getting away: Women's Narratives of Class Mobility". *Feminist Review*, no. 63: 3-24.
- McIntosh, James & Martin D. Munk (2007): "Scholastic ability vs. Family background in educational success. Evidence from Danish sample survey data". *Journal of Population Economics*, 20 (1): 101-120.
- Le Roux, Brigitte & Henry Rouanet (2004): *Geometric Data Analysis: From Correspondance Analysis to Structured Data Analyses*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Nisbet, Robert (1959): "The Decline and Fall of Social Class." *Pacific Sociological Review* 2 (1): 11-17.
- Olsen, Lars, Niels Ploug, Lars Andersen & Jonas Schytz Juul (2012). *Det danske klassesamfund. Et socialt Danmarksportræt*. København: Gyldendal.
- Prieur, Annick (2009): "Klasse – borte, borte, titt, tei." *Sociologi i dag*, 39: 3, (15 s.).
- Prieur, Annick & Lennart Rosenlund (2009): "At konstruere et socialt rum". I Ole Hammer-slev, Jens Arnholtz Hansen & Ida Willig (red.): *Refleksiv sociologi i praksis*. København: Hans Reitzel.
- Prieur, Annick & Lennart Rosenlund (2010): "Kulturelle skel". *Dansk Sociologi* 21: 2, (s. 47-77).
- Prieur, Annick, Lennart Rosenlund & Jakob Skjøtt-Larsen (2008): "Cultural Capital Today: A case study from Denmark". *Poetics, Journal of Empirical Research on Culture, the Media and the Arts*. Vol 36: 1, s. 45-70.
- Prieur, Annick & Mike Savage (2011): "Updating cultural capital theory." *Poetics* 39 (6): 566-580.
- Prieur, Annick & Mike Savage (2013): "Emerging Forms of Cultural Capital". *European Societies*, Vol. 15, No. 2, p. 246-267.
- Prieur, Annick & Carsten Sestoft (2006): *Pierre Bourdieu. En introduktion*. København: Hans Reitzel.
- Rosenlund, Lennart (2000): *Social Structures and Change: Applying Pierre Bourdieu's Approach and Analytic Framework*. Working papers 85/2000. Stavanger: Stavanger University College.
- Savage, Mike (2000): *Class Analysis and Social Transformation*. Buckingham: Open University Press.
- Sennett, Richard & Jonathan Cobb (1972): *The Hidden Injuries of Class*. New York: Vintage Books.
- Skeggs, Beverley (1997): *Formations of Class and Gender. Becoming Respectable*. London: SAGE.
- Skjøtt-Larsen, Jakob (2008): *Klasse, kultur og politik. Social differentiering i det postindustrielle Aalborg*. Ph.d.-afhandling, Institut for Sociologi, Socialt Arbejde og Organisation, Aalborg Universitet.
- Skjøtt-Larsen, Jakob (2011): Ulighedens symbolske grænser: kultur og moral som klassemarkører. *Praktiske Grunde*, Vol. 5, No. 2-3, p. 63-76.
- Skjøtt-Larsen, Jakob (2012): "Cultural and moral class boundaries in a Nordic context". *European Societies* 14 (5).
- Southerton, Dale (2002 a): "Boundaries of 'Us' and 'Them': Class, Mobility and Identification in a New Town." *Sociology* 36 (1).
- Southerton, Dale (2002 b): "'Us' and 'Them'. Identification and class boundaries". *Journal of Politics and Culture*. Nr. 21.
- Westergaard, John (1996): "Class in Britain since 1979: Facts, theories and ideologies". I: David J.Lee & Bryan S. Turner (red.): *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. New York: Longman.